

II. MEŞRUTİYET'İN İLK YILLARINDA İSLÂMCILARIN HALİFELİK MESELESİNE BAKIŞLARI

THE VIEW OF THE ISLAMISTS CONCERNING CALIPHATE IN THE EARLY YEARS OF 2ND MEŞRUTİYET

İSMAİL KARA

ARAŞTIRMACI-YAZAR, İSTANBUL

II. Meşrutiyet devrinde İslâmcıların siyasi fikirlerinden yeni bir siyaset felsefesi, bütün- lüğü olan bir devlet anlayışı ve gelişmiş, işleyebilir bir devlet teşkilatı çerçevesi çıkarmak çok zor gözüküyor. Diğer fikir akımları için de geçerli olduğunu tahmin ettiğimiz bu tesbit, aslında geleneksel siyaset etme anlayışlarının ve siyasi yapıların, Osmanlı modernleşmesi ile nasıl uyum gösterecekleri veya nasıl, ne ölçüde değişime uğrayacakları konularında yeterli açıklığın, açıklığa kavuşturma cehdinin, hatta böyle bir problemin olmayışıyla yakından ilgilidir. Elimizdeki malzeme, ancak modern siyasi kavram ve kurumların nasıl geleneksel kavram ve kurumların içine yerleştirilebileceği veya bu iki kaynakları ve tarihleri farklı oluşumların nasıl uzlaştırılabileceği sorusuna cevap verebilir.

Çok az istisnalar hariç böyle bir "yerleştirme" ve "uzlaştırma" teşebbüsünün önünde teorik ve pratik ciddi, hayati engellerin varlığı baştan reddedilmemiş; benzerlikler, benzerlikler öne çıkarılmamış olsaydı büyük ihtimale daha vasıflı ve işlenmiş bir malzeme ile karşılaşabilecektik.

Bir açıdan yetersiz ve vasıfsız malzemeden bahsederken Osmanlı Devleti'nin kendine has konumunu ve zorluklarını da hesaba katmak gerekiyor. Meselâ halifelik müessesesinin varlığı ve bunun prensip olarak kabul edilmesi yeni devlet tanımlarını ya imkânsız kılmış veya zayıflatmıştır. Aynı şekilde dâru'l-İslâm kavramı dolayısıyla modern mânada devletin toprağı olarak, sınırları ve muhtevası belli bir vatan, bir ülke mefhumu geliştirilememiştir. Doğrudan yönetim mânasında olmasa da Kazan, Bombay, Buhara, Yemen, Kahire,... hilafetle bağlantılı olarak değişik statüleriyle dâru'l-İs-

lâm'ın ve Osmanlı Devleti'nin "sınırları içinde" yer almaktadırlar. Benzer sebeplerle devletin insanı unsuru olarak halk (millet) da ümmet çerçevesinde bir anlam ve meşruiyete sahip olduğu için sınırları, sayısı, katılım düzeyi vb. açılardan belirsizlikler taşıyordu.

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde İslâm siyasi teşkilatının en üst ve en belirleyici kurumu olan halifelik de statü, itibar, yetki ve sorumlulukları yönünden ciddi problemler ve belirsizliklerle karşı karşıyaydı. Belki daha da önemlisi İslâmcıların genel temayüllere katılarak hilafeti tahkim etmekten çok tahditlerle neticelenecek düşünceler taşımalarıydı¹. Dikkati çeken bir diğer nokta, Osmanlı Devleti sınırları dışında kalan müslümanlara ulaşmak ve kainuoyu düzeyinde bile kalsa onların desteğini sağlamak, onlara destek vermek için hilafete ve halîfeye önem atfedilmesine rağmen iç siyasetteki yerinin ve öneminin azaltılması; bir başka deyişle bu kurumun tamamen dışa dönük "manevi" bir yapıya kavuşturulması çabalarıdır. İslâmcıların bu konuda da genel temayüllere katıldıkları görülmektedir.

1. MEŞRUTÎ İDARE İÇİNDE HALİFELİK

Halifelik makamının yetki ve hakimiyet alanındaki daralmaların fiili başlangıcı Sened-i İttifak'a ve Tanzimat Fermanı'na kadar uzanmaktadır. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü "müsavat" prensibiyle müslümanlarla eşit haklara sahip hale gelen gayrimüslimler,

¹İslâmcıların meşrutî idareye ve Meclis-i Mebusan'a karşı halifeliğin tahkim edilmesini savundukları, "İslâm meşrutiyeti teorisi" diye "hilafet teorisi"ni geliştirdikleri yolundaki değerlendirmeler (Meselâ bk. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 423, 424; Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s.47) gözden geçirilmeye muhtaçtır.

bu yeni kimlikleriyle her bakımdan hilafet kurumu sahasının dışında kalmış oluyorlardı.

Tanzimat'ın el yordamıyla rayına oturttuğu ve 1876 Kanun-ı Esasî'si ile hukukî niteliğe büründürdüğü yeni bir anlayış doğmaktadır. Hilafetin içinde mündemlic bulunan dinî reislik ve yönetme yetkisi (ulu'l-emr) birbirinden ayrılmaktadır (...)².

Meşrutî bir yönetimin savunuculuğunu yapan Yeni Osmanlıların doğrudan muhatap oldukları soru ve tenkitlerin başında da yeni idarede halifenin durumunun ne olacağı meselesi vardı: Padişahın tasarruflarına sınırlar getirilecek, bazı hak ve yetkileri elinden alınacak, yapıklarından sorumlu hale gelecek, denetime konu olacak ... mı? Bu sorulara şu cevaplar verilmiştir: İslâmiyet'te halife ve padişah zaten "mutlaku't-tasarruf" değildir; dinî hükümlerle mukayyettir. Şûra, meşveret ve biat prensipleri halifeyi "irade-i ümmet"e doğrudan bağlamaktadır. Ayrıca yaptığı her işten sorumluluk taşıyacaktır³.

1876 Kanun-ı Esasî'sinin hazırlanması sırasında da aynı problemin tartışıldığını görüyoruz. Mahmud Celaleddin Paşa'nın aktardığına göre "layihanın mukaddimesinde vazife-i hükûmdariyi ta'dad eden mevad padişahımızın şanını enzâr-ı nâsda tahlîf eder, padişahın nüfuz ve iktidarı tahdît kabul etmez" görüşü ileri sürülmüştür⁴. Aynı metni görüşmek için yapılan bir başka toplantıda Âdliye Nazırı sıfatıyla Cevdet Paşa'nın dile getirdiği "mademki makam-ı muallâ-yı saltanata bir padişah-ı âkıl [II. Abdülhamit] cülûs etmiştir, o halde Kanun-ı Esasî'nin ilanına lüzum kalmamıştır"⁵ görüşü de yetkilerini kullanmak isteyen bir halife ile düşünülen meşrutî idare ve Kanun-ı Esasî arasında taraflardan birinin aleyhine işleyecek gerilimli bir durumun ortaya çıkacağına işaret etmektedir.

II. Meşrutiyet sonrasında kaleme alınan çok az sayıda metinde Kanun-ı Esasî'nin halifenin yetkilerini ve haklarını sınırlandırdığı, dahası padişaha alt yetkilerini Meclis ve iktidar tarafından fazlasıyla kullanıldığı, "makam-ı mukaddes hilafına galebe ve tahakküm" edildiği üzerinde durulmuştur.⁶ Diğer metinlerde bir bakıma problemin varlığı bile gerilere itilmiştir.

Hilafetin ve halifenin yeni konumu açısından, Elmalılı Hamdi Efendi'nin 1908 yılında yazdığı bir metin, hem bütünlüğü hem de hilafetin ilgasını normal hatta meşru gösteren yorumlara kadar varacak yeni yönelişleri özetlemesi bakımından hayli önemlidir:

Halife bir taraftan kendisine bey'at eden ümmetin vekâletini diğer taraftan kendisinin de efrâd-ı tebaa gibi tebaiyet ve tatbiki memur ve mecbur olduğu kanunun vâzî ve şârî'nin hasebî'l-icra nüyabetini haliz bulunur. Ve hiç bir vakit re'y-i müstebiddi ile o kanunu tecavüz edemez. Ederse *hakimiyet-i millet* hükümünü icra eyler. Binaenaleyh İslâmiyet'teki hilafet kanun-ı şer'in *kuve-i icraiye* riyasetinden başka birşey olmadığı cihetle riyaset-i ruhaniyeye müşabeheti yoktur. *Hilafet bir hükümet-i meşrûta-ı İslâmiye reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyede bulunan müslûmanlara velâyeti yoktur.* Fakat müslûmanlar manevî bir hiss-i merbutiyet duyarlar. Tagallüb ve tasallut mânasını mütezammın olan *saltanat*, meâl itibarıyla istibdadı müstemil olduğundan artık devr-i hürriyette bazı evhâmın lafzını meşrutiyete nâ-mulayım gördüğü *hilafetin* mânasını icabât-ı meşrutiyet tanımak zaruridir. *Kanun-ı Esasî-i İslâm*'ın müselleme ve mukarrer olan adlî ü müsavâtı icabınca tebaadaki ihtilâf-ı milîl ü edyân bu esasa hiç mâniya teşkil edemez. Zira onların bir hükümet-i meşrûta hükûmdarına olan vaziyetleri tebeddül etmiş olmaz. Padişah, imparator, kral isimlerinin bir millet-i mahsusa tarafından telkib olunması bir mahzur teşkil etmezse aynı manada hilafet kelimesinin İslâm'dan gelmesi mahzur değildir.

Siyaset-i şer'îye kitaplarında beyan olunduğuna göre halife icabât-ı zaman ve makâna tevfiқан kaza ve idare ve askerî vesâire gibi hususatta müslim ve gayrimüslimden muhtelif vûzera ve vûkelâ teşkil eder. Ve le-

²M. Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, s.180-81. 1876 Kanun-ı Esasî'si'nin 4. maddesinde hilafetteki bölünme "hilafet" ve "padişahlık" şeklinde hukukileştirilmiştir: "Zat-ı hazretî padişahî hasbe'l-hilafe din-i İslâm'ın hâmisî ve bilcümle tebea-yı Osmanîyenin hükûmdar ve padişahıdır."

³(Alî Suavî), "Usûl-i Meşveret", *Muhbir*, 2.sene, nu. 27, s. 1,2,20 Zilkade 1285/14 Mars 1868; Namık Kemal, "Usûl-i meşveret hakkında mektuplar-1", *Makalat-ı Siyâsiye* içinde, s.183 (İlk yayını: *Hürriyet* 14 Eylül 1285); aynı yazar, "Ve şâvirhum fi'l-emr", *age* içinde, s.173 (İlk yayını: *Hürriyet* 30 Temmuz 1285). Esad Efendi *Hükümet-i Meşrûta*'da Meclis'i savunmasına, memurların teftiş ve nezaretinden, maaşların denetiminden, kanunların uygulanmasından bahsetmesine rağmen padişahın yetkilerinin kısıtlanmasını sözkonusu etmekten titizlikle kaçınır. Bunun sebebi herhalde Alî Suavî ve Namık Kemal gibi yurtdışında olmayışdır.

⁴Mîr'ât-ı Hakikat, II, 221'den nakleden Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyet", *Belleten*, nu. 21-22, s.58/dn. 33, 1942.

⁵Midhât Paşa, *Muhîbban*, 1.sene, nu. 10, s.82, 20 C.Ahır 1328/15 Haziran 1326. Ayrıca bk. Baykal, *agm*, s.57.

⁶İki örnek için bk. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s.7, 82; Şeyhülislâm Cemaleddin, *Hatrat-ı Siyâsiye*, s.18, 27-8.

de'liklîza yalnız zımâm-ı tefvîz ve tenfîz ken-
di elinde olmak üzere bütün umûr-ı imamet
ve hükümeti bir vezîr-ı azama, bir başvekil
tefvîz eyler. Bu vûkelâ meyânında rûkn-ı
mahsus olmak ve fakat müslûman bulun-
mak şartıyla bir kadîlkudat ve müftî'lenam
da bulunur (...) ⁷ (vurgular bızım).

Burada sözkonusu edilen ve birçok İslâm-
cının da paylaştığı hilafetle ilgili yeni ve büyük
ölçüde kadim hilafet anlayışını dışlayan, aynı
zamanda dinî ve geleneksel açıklama kalıpları
ve atıf kaynaklarıyla zıtlaşan görüşleri ana-
başlıklar altında vermeye çalışalım:

1. Hilafet bir vekâlet, halife de bir vekil-
dir. ⁸ Ayrıca icra dolayısıyla kanun koyucunun
nâibidir. Vekâleti veren millet veya ümmettir.
Vekâlet verme yolu ise bey'at (blat)tır. ⁹

2. Halifelik kurumuna meşruluk sağlayan
kaynak "hakîmiyet-i millet" veya "kuvve-i umu-
miye-i millet" diye geçen millî egemenliktir. Ha-
lifenin "haiz olduğu kuvvet ve velâyet de doğru-
dan doğruya millettten me'hûzdur" ¹⁰. "İşte
kendisini nasb eden bizzat millet, yahut mille-
tin vekilleri olduğu için halifenin millet üzerin-
de değil, milletin halife üzerinde hakk-ı hak-
miyeti vardır. Binaenaleyh 'millet onu evvelce
nasıl nasb etmiş ise icabında memleketin sala-
hı namına öylece hal' eder. Demek ki halife
her mânasıyla bir hakim-i medenî (cisma-
nî)dir". ¹¹

Milletin hakîmiyetini halifeye devretme (tef-
viz) aracı olarak bey'at, doğrudan millet tara-
fından gerçekleştirilebileceği gibi "ehl-i hall ü
akd" tarafından da yapılabilir. Seyyid Bey ehl-i
hall ü akd için "payitahtta bulunan rical-i hü-
kûmet ve ashab-ı tecrübe ve reviyet" tanımını
verdikten sonra parantez içinde "mebusan ve
a'yan" kaydını düşmektedir. ¹² Ehl-i hall ü akd
içinde ulema ve meşayih'in doğrudan zikredil-
memesi kadar bu kavramın mebusan ve a'ya-
na indirgenmesi de önemlidir. Burada ehl-i
hall ü akd'in meşruiyet kaynağının da bir baki-
ma millet ve seçim olduğuna işaret edilmek is-
teniyor gibidir.

Halifeyi her bakımdan sınırlayan ve kendi-
sine itaat edilmesinin öncelikli şartını oluşturan
bey'at alenî veya zunnî şartlar taşır. Bunlar as-
garî olarak "şerayl-ı ilâhiye", "kavanin-i mer'ie"
ve bunlarla doğrudan bağlantılı olarak Kanun-ı
Esasî'dir. ¹³ Görüldüğü gibi burada "laik" hukuk
mevzuatı şeriatla aynı seviyeye çıkarılmakta, bir
başka ifade ile şer'ileştirilmektedir.

3. Halife meşrutiyyetle idare edilen bir İslâm
memleketinin hükümet reisinden başka
bir şey değildir (Meşrutî hilafet). "Rical-i hükû-
met"ten ve "memurîn"den biridir ve bu vasıfla-
rıyla "murakabe-i efrad-ı ümmete" dahildir ¹⁴.

⁷Küçük Hamdi, "İslâmiyet ve Hilafet ve Meşhat-ı İslâmiye",
BH (Beyanu'l-Hak), I/22, s.513, 8 Safer 1327/16 Şubat 1324.
Bu yazının genel bir değerlendirmesi için bk. İ.Kara, "Hali-
felik ne zaman kaldırıldı?", *Dergâh*, nu.29, s.15-6, Temmuz
1992.

Elmahılı Hamdi Efendi bu yazıyı Şehyulislâmlık makamının
Meclis karşısındaki durumunu ortaya koymak için kaleme
almıştır. Hamdi Efendi bir başka yazısında, meşrutiyyet ida-
resine karşı halkın görevlerini sayarken üç şeyin güzelce
muhafaza edilmesine de işaret eder. Bunlar sırasıyla Ka-
nun-ı Esasî, hükümet-i meşrûta ve hilafet-i İslâmiyedir.
Hilafetin en sonda sayılması, tesadûf eseri veya sıradan bir
tercih olmamalıdır, bk. Küçük Hamdi, "Vaaz", BH, I/1, 16
Ramazan 1326/29 Eylül 1324.

⁸Hilafetin vekâlet olduğu konusunda geniş açıklamalar için
bk. Mehmed Seyyid (Bey), *Usûl-i Fıkah-Birinci Cüz: Medhal*,
s.109 vd.

⁹Hamdi Efendi bir başka yazısında bey'atı "sosyal muka-
vele" kavramını çağrıştıracak tarzda mukavele kelimesiyle
açıklar ve halifeyi bağlayan bey'at şartlarını dikkat çekici
bir şekilde Kanun-ı Esasî'nin maddeleri ve muhtevasıyla
aynileştirir; bk. Antalya Mebusu Hamdi, "İnneme't-taâtü
fil-marûf", *Testsat* gazetesi, nu. 124, s.2, 1327. Ayrıca bk.
Seyyid Abdülmecid, *İngiltere ve Âlem-i İslâm*, s.65.

¹⁰Mehmed Seyyid, *age*, s.117.

¹¹Muhammed Abduh (terc. Mehmed Akif), "Müslümanlıkta
Esaslar: Sultan", SM (*Sırat-ı Müstakim*), I/24, s.380, 12
Muharrem 1327/22 K. Sani 1324.

¹²Mehmed Seyyid, *age*, s.110. Benzer bir yorum için bk.
İskillipli Mehmet Âtîf, "Medeniyet-i Şer'îye...", BH, VI/146, s.
2606, 1 R. evvel 1330/6 Şubat 1327.

¹³Şehyulislâmî Mehmed Sahib, "Makam-ı Celil-i Meşhat-ı
İslâmiye'den (...) beyannamedir", SM, II/51, s.385, 10
Şaban 1327/13 Ağustos 1325; Cemiyet-i İlmîye-i İslâmiye,
"Beyanname", BH, II/29, s.675, 28 R.Evvel 1327/6 Nisan
1325; H.Mehmed Sadık, *Mevâz-i Diniye*, I, 29.

II Abdülhamit'in hal' fetvasında, padişahın kanunlara uya-
cağı konusunda yemin etmesine rağmen sonradan yeminini
bozarak 31 Mart hadisesini hazırladığına işaret edilmekte;
kanunlara aykırı bu davranışı hal' gerekçelerinden biri ola-
rak gösterilmektedir.

¹⁴H.Mehmed Sadık, *age*, I, 29, 31; Seyyid Abdülmecid, *age*,
65; İskillipli Mehmed Âtîf, "Medeniyet-i Şer'îye...", BH,
VI/141, s.2525, 11 Muharrem 1330/19 K. Evvel 1327.
"Saltanat-ı diniye yoktur", "bunlar birer memur-ı resmîdir"
gibi ifadeler için ayrıca bk. Muhammed Abduh (terc. Meh-
med Âkîf), "Müslümanlıkta esaslar: Sultan", SM, I/24,
s.379-80, 12 Muharrem 1327/22 K. Sani 1324; "Bir iki söz"
(6. cildin takdim yazısı), SM, VI/131, s.1, 8 R.Evvel 1329/24
Şubat 1326. Kanun-ı Esasî'de yer alan "Zat-ı hazretî pa-
dişahî mukaddes ve gayrimesuldür" maddesinin dinî açıdan
yanlışlığını savunan bir başka yazıda şu teklif yapılmakta-
dır: "O madde 'zat-ı hazretî padişahî muhteremdir, vûkela-
nın icraatından mesul değildir' tarzında tadil edilir ve 'hal'
bir ceza-yı mesuliyet telakkî edilirse hem usûl-i meşrutiyyet
hem de usûl-i şeriat muhafaza edilmiş olur", Ahmed Rasim
[Avnî] (Karahisar-ı Şarkîli, derslâm), "Efkâr-ı umumiye mah-
keme-i aliyyesine", BH, VII/180, s.3156, 10 Zilkade 1330/8
T.Evvel 1328. (31 Mart günü Meclis'te yaptığı konuşma yû-
zünden müebbeden kürek cezasına çarptırılan bu yazıyı
Ankara Hapishanesi'nden gönderiyor).

Sahip olduğu "velâyet-i âmme [de] öyle papanın velâyeti gibi ruhanî olmayıp bir hükümdarın velâyet-i âmmesi gibi idarî ve siyasîdir." ¹⁵ Kanun-ı Esasî'de de zikredilen padişahın sorumsuzluğu (lâ-yûs'cllık) İslâmî ilkelere aykırıdır; sorumsuzluk ancak Allah'a aittir. ¹⁶

Elmalılı Hamdi Efendi açıkça halifenin "memallık-ı ecnebiyede bulunan müslümanlara velâyeti" olmadığını belirtiyor ki "millî" devlet (millî halife) anlayışına doğru giden hayli cesur bir yorumdur. Diğer yazılarda bu kadar açık ifadelere rastlanılmamakla beraber hilafetin diğer müslüman ülkeler için siyasî reislik değil de hâmilik özelliği taşıyabileceği ifade edilmektedir. ¹⁷

Halifelik'in imparator ve kral gibi bir lakap seviyesine indirilmesi de dikkat çekmektedir. ¹⁸

4. Halifenin hak ve yetkileri İcra (yürütme) ile sınırlandırılmaktadır ki bu da yeni bir yorumdur. Teşri (yasama) Meclis-i Mebusan'a, kaza (yargı) da Adliye Vekâlet'i'ne ve Şeyhülislâm'a bırakılmış gibidir.

Meşrutî idarenin söz konusu olduğu yerde halifenin hak ve yetkilerinin kısıtlanması, sınırlandırılması beklenen bir durumdur. I. Meşrutîyet'in ilanı hazırlıkları yapılırken halifenin statüsü meselesinin en çok tartışılan konu olarak öne çıkması da gayet tabiidir. Yalnız, II. Abdülhamid'in uzun süren istibdat idaresi, II. Meşrutîyet'in ilanından sonra halife ve padişah hakkında daha aleyhte, daha müsamahasız ve nerede ise elini kolunu bağlamak şeklinde katı düşünülmesi ve böyle hareket edilmesi neticesini doğurmuştur. II. Meşrutîyet'in ilanından 31 Mart hadisesine kadar yazılan yazılarda padişahın bir yolunu bularak meşrutî idareyi ortadan kaldıracabileceği, istibdada dönebileceği yolunda ciddi şüpheler, hatta korkular sezilmektedir.

Yeni rejimin daha ilk aylarında Şehbenderzâde Ahmet Hilmi şunları söylemektedir: "Kimseye hafî değildir ki inkılabımızı husule getirmek için iki sedd-i hâilî kaldırmak, iki rûkn-ı mühimmi-i istibdadın mânîyetini kal'etmek lazımdır. Yine kimseye hafî değildir ki bu iki rûknün birincisi makam-ı saltanat, diğeri ise hey'ât-ı müdebbeh-i umûr [memurlar] idi (...) ¹⁹ İttihat ve Terakki erkânı da kendileri ve meşrutîyet açısından Saray'ı ve Padişah'ı "çağdaşlaşmanın siyasal alanda karşılaştığı engellerden biri" ²⁰ olarak görüyor ve mutlaka de-

netim ve kontrol altına alınması gerektiğine inanıyordu.

31 Mart hadisesi bu engelleri aşmak ve hilafet kurumunu iktidardan uzaklaştırmak için çok yönlü imkânlar hazırladı: Bu olayı planlamak ve teşvik etmekle suçlanan II. Abdülhamit hal' edilmekle "kâbus-ı istibdat" ortadan kalkmış oldu. Onun yerine halife nash edilen Mehmed Reşad'ın ise herhangi bir problem teşkil etmeyeceği herkesin malumu idi. 1293 (1876) Kanun-ı Esasî'si'ne ciddi tadiller getiren ve ulemanın, İslâmcıların da hazırlıklarına katıldığı, şer'îliliğini savunduğu 5 Şaban 1327/8 Ağustos 1325 (1909) tarihli kanunla da hilafet kurumu hak ve yetkilerinin önemli bir kısmını kaybetti, güç ve itibar kaybına uğradı.

(...) 3, 7, 27, 77 ve 113. maddelerde yapılan değişiklikler padişahın gücünün ve ona tanınan yetkilerin kesin olarak sona erdiğini göstermektedir. (...)

Osmanlı hanedanına kayıtsız şartsız egemenlik tanıyan 1876 Anayasasının 3. maddesi yeniden ele alınmıştı. Padişaha ancak Meclis önünde şeriatı ve Anayasayı tanıdığına, ülkeye ve millete sâdik kalacağına dair yemin etmesi koşuluyla egemenlik tanınmaktaydı. (...)

(...) Anayasanın bu beş maddesinde yapılan değişiklikler sonunda 'padişah hükümdardı, ama artık hükmetmiyordu'. Osmanlı İmparatorluğu Devleti içindeki görevi, kabine ya da

¹⁵Mehmet Seyyid, *age*, 108-9

¹⁶Farukî Ömer, "Meclis-i Mebusan riyaset-i altyesine", *Volkan*, nu. 26, s. 1 (116-17), 4 Muharrem 1327/13 K. Sâni 1324/26 K. Sâni 1909; Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, s.93.

¹⁷Meselâ bk. H. Mehmed Sadık, *age*, I, 46.

¹⁸Abdürreşid İbrahim Osmanlılar için 'İmparatorluk' kelimesinin kullanılmasını tenkid etmektedir: "Halife namını imparatorluğa tebdil etmek isterler, 'Osmanlı İmparatorluğu' sözünü temsilci pılları gibi kullanmaya başladılar"; *Tearûf-ı Müslimin*, SM, VII/161, s.72, 7 Şevval 1329/17 Eylül 1327 (Bu yazı *Mevâtız-ı Diniye*'nin 2. kısmına da alınmıştır). Ayrıca bk. Bir Rusyalı, "Gird ve Âlem-i İslâm", *TM (Teârûf-ı Müslimin)*, I/4, 58, 17 C. Evvel 328/13 Mayıs 326: "(...) Hükümet-i Osmanîye bir İmparatorluktan ziyade makam-ı hilafet-i İslâmîyedir".

¹⁹Filbelle Hilmi, "Hâl-i hazırımın hakikati", *İi (İttihad-ı İslâm)*, nu.7, s.1, 6 Muharrem 1326/15 K. Sâni 1324. Yazının devamında o gün için makam-ı saltanatın meşrutîyet kurallarına uyduğu, memurların ise inkılabın ve Meclis'in önünde aşılabilir bir engel olarak hâlâ durdukları vurgulanmaktadır.

²⁰Feroz Ahmed'in bu konudaki değerlendirmeleri için bk. *İttihat ve Terakki*, s.245-46.

Meclis tarafından alınmış kararları onaylamaktan ibaret kalmıştı.²¹

II. Meşrutiyet'in ilanının üzerinden henüz 15 gün geçmişken Halil Halid Bey, 6 Ağustos 1908 tarihli *Times* gazetesinde şu mealde bir mektubunun neşredildiğini haber veriyor:

Hilafetin mânası sül-i tefehhüme uğruyor. Müslümanların ihtiramını câlib olan şey esasen makamdır. Eğer Türkiye'nin elyevm meydana çıkan pek ziyade Avrupalılaştırmış bazı siyasiyyünü istibdadı ilga sırasında yanılıp da nüfuz-i hilafete dokunmak isterlerse bu halin müslümanlardan en namuslu, en hamiyetli ve en metin ve nâfizül'-kelâm olanlarından birçoklarının meşrutiyeti takviye emrindeki gayretlerini azaltacağından korkarım.²²

Londra'da yazılan bu mektubun İslâmcılarda eşzamanlı bir karşılığının olduğunu görmek mümkün değil; sonraları İttihat ve Terakki'ye muhalif düşecek bazı çevreler ve dış hadiselerin dayatmalarıyla yapılan çok az sayıdaki değerlendirmeler²³ istisna edilirse uzun müddet de görülmeyecektir. İslâmcıların en çok bel bağladıkları ve İslâmî endişeler açısından garanti kabul ettikleri şey 1909 tadiliyle dinî muhtevası daha da güçlendirilmiş Kanun-ı Esasî'nin gerçekliği olmayan ve uygulamaya kesinlikle yansımayan "şer'iîliği"dir. İslâmcıların, doğrudan dinî alanla ilgili halifelik ve şeyhulislâmlık gibi müesseselerin zayıflaması ve itibar kaybetmesinin, aynı anlam dairesi içinde yer almaları itibarıyla tabii olarak kendilerini ve fikrî mücadelelerini de zayıf ve itibarsız kılacağı gerçeğini görmedikleri, en azından fazla önemsemedikleri söylenebilir.

31 Mart öncesinin sıkıntılı ortamında Yıldız'dan olup-bitenleri takip eden II. Abdülhamit'in Ali Cevat Bey'e söylediklerinde ise kendisi kadar hilafet kurumunun da gerçek durumu vardır:

Başkâtip bey, bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilafete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, *fîma ba'd ne padişahlığın ve ne de hilafetin ehemmiyeti kalmayacaktır*. Zan edersem ben hâtemül'-mülûk olacağım.²⁴

2. KADİM HİLAFET ANLAYIŞININ İZLERİ

İslâmcıların halifelik konusundaki görüşlerinin, genel olarak hilafeti zayıflatmaya ve Meclis-i Mebusan, Kanun-ı Esasî başta olmak üzere modern "laik" kurum ve kavramlara meşruluk ve itibar kazandırmaya yönelik olduğunu gördük. Bunun yanında gücü ve yaygınlığı o ölçüde olmamakla beraber geleneksel

ve kutsal hilafet anlayışını veya Abdülhamit'in halifeliğine bağlılığı bir şekilde sürdüren görüşler ve metinler de bulunmaktadır.

Abdülhamit'in halifeliğine bağlılığı dinî bir sorumluluk ve siyasî anlayış içinde sürdüren metinler ağırlıklı olarak Hindistan, çok sınırlı olarak da Mısır kaynaklıdır. Örnek olmak üzere birkaçı üzerinde duracağımız bu metinlerde meşrutî idarenin meşru olup olmadığı, hal' edilen Sultan Abdülhamit'in hâlâ halifelik sıfatını taşıyıp taşımadığı, yeni rejimin halifeliği kaldırıp kaldırmayacağı veya hilafeti saltanattan ayırıp ayırmayacağı, Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle müsavat ilkesinin müslümanlarla gayrimüslimler arasında mesele olup olmayacağı gibi problemler tartışılıyor, "tebdil-i saltanatla halife ile ulemanın tezlil ve tahkire uğradıkları" dile getiriliyordu.²⁵ Hindis-

²¹Age, s.108-9; R.G.Okandan, *Amme Hukukumuzun...*, s. 290, 295-96. İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın güçlenmesi üzerine Meclis'i feshetmek isteyecek ve bunu da yalnız padişahın iradesiyle gerçekleştirebilmek için "üç yüz milyonluk müslümanların halifesine hukukunu vermek" diye savundukları Kanun-ı Esasî'nin 35.maddesinin tadilini talep edecektir. Bu konuda bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.105 vd. *Beyanü'l-Hakk*'ın meseleye bakışı için bk. Ermenekli M.Safvet, "Millet vazife başına", *BH*, VI/144, s.2571-73, 2. Safer 1330/9 K. Sani 1327: "Kendi dairesindeki kâtipini, kurenasını, yaverini kendi fikrine göre almak, kabinenin aklı u nasbına muktedir olmak gibi hukuktan mahrum olan bir hükümdara 35.maddenin tadiliyle Meclis-i Mebusan'ı A'yan'ın muvafakatı olmaksızın kapatabilmek hakla verilmiş olsa bile bundan hukuk-ı padişahî tevessü edilmiş olmaz. Ancak mebusanın kuvvetinden bir parçası tenkis edilmiş olur (...)"

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile *Beyanü'l-Hak* çevresi 1911-12 yıllarında İttihat ve Terakki'nin elinde bir "oyuncak" haline gelen ve kendi aleyhlerinde işleyen hilafet kurumunun tahkim edilerek bazı haklarının ladesini savunacaktır. Meselâ bk. Ermenekli M. Safvet, *agm*, s.2573.

²²Halil Halid, "Sene-i devriye-i hilafet", *SM*, VI/141, s.170, 14 C. Evvel/5 Mayıs 327. Benzer bir yorum için bk. *Volkan*, nu.103, s.2 (501), 22 R. Evvel 1327/31 Mart 1325/13 Nisan 1909.

²³Meselâ bk. Ahmed Şirani, "Hukuk-ı saltanat ve bir kuvveti hafiyeye", *BH*, VI/140, s.2506, 4 Muharrem 1330/12 K. Evvel 1327; "Aklımız ermeyen bir siyaset", *SM*, V/117, s.223, 29 Zilkade 328/18 T. Sani 326.

²⁴Ali Cevat Bey, *İktisat Meşrutiyet'in İlanı...*, s.47. Bir önceki dipnotta andığımız imzasız yazıda padişahla ilgili bir başka enteresan not bulunmaktadır: "Sultan-ı mahlû, Ermeni vakıası münasebetiyle İngiltere tarafından sıkıştırıldığı zaman 'ben bir hidiv olarak hükümdar kalmaktan ise sultan-ı müstakil olarak tahttan inmeyi tercih ederim' demiş imiş". "Aklımız ermeyen bir siyaset", *SM*, V/117, s.223.

²⁵Müşir Hüseyin Kuvay, "Darülhilafet-i İslâmiyeye vukubulan ikinci ziyaretim", *SM*, IV/104, s.457-58, 26 Şaban 328/19 Ağustos 326; Seyyid Abdülmecid, *İngiltere ve Âlem-i İslâm*, s.47; "Abdülhamid'in hal'i ...", *SM*, II/41, 42, 43, 1327/1335; M.Ferid Vecdi (trc. Mehmed Âkif), "Osmanlılar bir inkılap geçirmekte oldukları için mazur görülmelidir", *SM*, II/42, s.242 vd. 6 C. Ahir 327/11 Haziran 325; Nur Muhammed Pencabi (Haydarabat'tan) "Hindistan'da", *TM*, I/10, s.167, 13 Şaban 328/5 Ağustos 326.

tan'da müslümanlar tarafından neşredilen yayın organlarında çıkan bu tartışmalar büyük ölçüde İttihatçıların, meşrutiyet ilanının, Abdülhamit'in hal'ının ve yeni rejimin karşısında ve aleyhinde görüşlerle neticeleniyordu. Bu tartışmaların dikkat çekici bir şekilde İstanbul'da, Kahire'de Londra'da (muhtemelen tesbit edemediğimiz başka yerlerde de) aynı tedirginlik ve tepkilere yol açtığı görülmektedir. Bu tedirginlikleri gidermek ve tepkileri hafifletmek maksadıyla kaleme alınan, meşrutiyet ve yeni rejimi savunan yazı ve kitaplardan burada bahsettiklerimiz, Hintli olup da İngiltere'de yaşayan kişiler ve Mısırlılar tarafından yazılmıştır.²⁶

Bu yazarlardan Hintli Seyyid Abdülmecit'in, hak ve yetkilerinden uzaklaştırılmış meşrutî idare padişahını anlatırken sanki Abdülhamit'i ve statüsünü anlatıyormuş gibi bir dil tutturması ve artık gerçekliği olmayan bir halife portresi çizmesi de önemli olmalıdır:

Zat-ı hazretî padişahî Kanun-ı Esasî mucibince 'zillullahî fi'l-âlem' olup bu sıfatla Cenabı Hak'dan gayrı bir kimseye tâbî değildir. Zat-ı hümayunları padişah sıfatını halz olup memâlik-i mahrûseleri dahil bir padişahlık yanı imparatorluktur. Bu sığata binaen zat-ı şahaneleri hiçbir mahkeme huzuruna celb ü ihzar olunamaz. Çünkü hiçbir mahkeme zat-ı mülûkânelerine icra-yı adalet edemez. Zira nefis-i hümayunları mukaddestir.²⁷

Böyle davranmakla, gelen halifenin geleneksel halife tipine uyduğu ve aynı haklara, yetkilere sahip olduğu, dolayısıyla şer'i açıdan karşı çıkılacak bir şeyin olmadığı ... muhaliflere anlatılmaktadır. Hüseyin Kıdvay'ın Hindistan'daki müslümanlar için "halifeden (Abdülhamit'ten) ziyade makam-ı hilafete olan cûş-ı muhabbetleri"²⁸ deyişi de aynı hedefe yönelik olarak halife yerine hilafet makamının varlığı ve devamını öne çıkarmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra geleneksel hilafet anlayışını (saltanat-ı dîniye) devam ettiren ve bunu yine geleneksel kalıplarla yeni şartlara uyarlamaya çalışan metinler arasında Ömer Ziyaeddin Efendi'nin iki risâlesi, hem muhtevaları hem de temsil güçleri açısından özel önem taşıyor.

Risâlelerden ilki, *Mir'at-ı Kanun-ı Esasî*, İstanbul Sâika Matbaası 1324, 95 s. Kitabın altbaşlığı: "Kanun-ı Esasî'nin madde be-madde,

fıkra be-fıkra mündericâtı ahkâm-ı şer'iyeye temas ve tevafuk eylediği gibi bunu irâe eder nukûlû muteberattan ahz u terkîm kılınmıştır."

İkincisi, *Hukuk-ı Selâtin - Hadis-i Erbaîn fi Hukuk-ı Selâtin*, (İstanbul) 1326, s. 32.

İlmiyeden ve Nakşî tarikatına mensup (daha sonra İstanbul merkez Gümüşhaneli Derghâna şeyh olacak) Ömer Ziyaeddin Efendi ilk risâlesini II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, fakat II. Abdülhamit henüz tahtta iken (bk. s.5), dolayısıyla 1909 Kanun-ı Esasî tadillerinden önce yayımladı. Bu risâlede Kanun-ı Esasî'nin 3, 4, ve 5. maddelerinin şerhata uygunluğu delilleriyle açıklanırken geleneksel hilafet anlayışı ve argümanları kullanıldığı dikkati çekmektedir. Tabiatı icabı padişahın ve halifenin hak ve yetkilerini sınırlayan Kanun-ı Esasî, burada, esas özelliği atlanarak, farkedilmeyerek halifelîği ve kadim Osmanlı devlet anlayışını tahkim etmek için düzenlenmiş bir metin gibi ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerin kanunun ruhu, maddelerin muhtevaları ve siyasî hayatla çakışma oranlarının çok düşük olduğu rahatlıkla söylenebilir. Meselâ Kanun-ı Esasî'nin 3, 4 ve 5. maddeleri

²⁶Hüseyin Kıdvay, bir önceki dipnotta künyesi verilen yazısında Hindistan'da yaygınlaşan muhalif görüşlerin doğru olup olmadığını görmek için İstanbul'a geldiğini, Musa Kâzım (Şeyhu'lislâm) ve Ahmed Rıza (Meclis Başkanı) vb. ile görüştüğünden sonra bu tereddütlere mahal olmadığını belirtiyor (s.457). Kıdvay gibi Hintli olan Seyyid Abdülmecit'in kitabının kapağında yer alan bilgilere göre İngilizce yazdığı ve yayınladığı (*England and the Moslem World*, York 1912) makalelerini padişaha göndermiş, Hariciye Nezareti'nde tercüme ettirilen yazılar Matbaa-yı Âmire'de basılarak kitaplaştırılmıştır. Yazar bu kitabında sözkonusu ettiğimiz meselelerden ayrı olarak Osmanlı meşrutiyet anlayışını Fransız etkisinden kopararak İngiliz sistemine yaklaştırmaya çalışıyor; bu arada Locke'un meşrutiyetle ilgili görüşlerini İslâm'dan aldığını savunuyor. Bu konuda ayrıca bk. Mîm Kemal Öke, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Millî Mücadelesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.14 vd.

Yazar adı verilmeden *el-Menar*'da yayınlanan ve tercümesi SM'de tefrika edilen yazı da Hindistan'da Mevlevî Muhammed'in *Ceride-i Vatan*'da çıkan yazılarına cevaptır. Muhtevalarının yola çıkarak bu yazının bir Türk tarafından telif edilmiş olabileceğini kuvvetle tahmin ediyorum. Bu yazı ve Ferid Vecdi'nin yazısı aynı zamanda Mısır'da II. Abdülhamid taraftarlığı ve İttihatçılarla meşrutî idare aleyhtarlığı yapan basına (meselâ *el-Müeyyed*) da cevap vermektedir.

²⁷Seyyid Abdülmecid, *age*, 188. Yazar bir önceki sayfada da A'yan ve Mehusan meclislerinin, "istiklâl-i siyasiyi vikayeten" halifeyi murakabe yetkilerinin olmadığını belirtir.

²⁸Kıdvay, *agm*, s.457. İttihat ve Terakkî idaresinin Hindistan asıllı müslüman aydınlarla bu çerçevedeki münasebetleri için ayrıca bk. Azmi Özcan, *Pan-İslamizm...*, İstanbul TDV yay., 1992, s. 185-99.

için yapılan açıklamalarda şu görüşlere yer verilmektedir:

- Osmanlı hilafeti de dahil olmak üzere halifelik alınan, kazanılan, ümmet tarafından tevdi edilen bir makam, görev, yetki olmaksızın ziyade Allah tarafından verilmiş, tayin edilmiş bir müessesedir. Osmanlı saltanatının ekber evlada geçiş usûlü de hadislerle dayanmaktadır (s. 5-7).
- Padişah "ahkernül-hâkımın" olan Yüce Allah'ın yeryüzündeki vekili (naibi) dir. "Vüke-la, ümera ve hükkâm-ı sâire" ise padişahın nâip ve vekildir (s.8).
- Padişah Allah'a itaattan (şeriatı tabi olmaktan) çıkma veya kullara zulmetme halinde bile mesul olmaz ve azl edilmez. Tefrika ve fesadı mücib olacağından "hurûc ale's-sultan" (padişaha karşı ayaklanma) caiz değildir (s.9).
- Padişahlar nisbeten ahirette mesul olurlar (...) Yoksa padişahı mesul edecek başka bir kuvvet ve sâil mutasavver değildir. Çünkü kuvve-i icraiye ve tenfizîye reisi padişahdır" (s.9-10).

II. Abdülhamit devrinde yazılan, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden gözden geçirilen ve "muhtıra" ile "mukaddime"sinde Abdülhamit ile İttihat ve Terakki'nin, birlikte medhedildiği (s.2, 4, 28) ikinci risâle ise çoğu zayıf 40 hadis çerçevesinde hilafet kurumunu, büyük oranda kutsallığını ele almaktadır. Yazarın bu risâleyi telifteki maksadı "(...) padişah-ı zamanın indallah ve nezd-i Peygamberîde olan kadr-ı hümayunlarının herkesçe bilinmesi"ni (s.4) temin etmek ve "(...) hukuk-ı padişahiye riayete kanunen mecbur olduğumuz gibi şer'an dahi hukuk-ı selâtine riayet ve emr u ferman-ı hümayunlarına itaat ve inkıyad ile memur ve mükellef" olunduğunu (s.3) isbat etmektir.

Bu risâlede gerek hadis olarak geçen metinlerin tercümeleri gerekse yazarın yorumlarıyla ortaya çıkan halife ve hilafet tiplerleriyle şöyle özetlenebilir: Yüce Allah halifelik için yarattığı kişinin alnını eliyle mesh etmiştir, bu yüzden gören herkes ona meyil ve muhabbet gösterir (s.6). "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" (zıllullahi fî'l-ard) olan halife ve sultana karşı herkes kendi hal ve iktidarına göre itaat, hayır dua, "fevkalade meyl ü mahabbetle irtibat-ı kalp", sadakat ve hizmet gibi görevleri yerine getirmekle yükümlüdür (s.7, 10, 14). Bütün insanların en faziletlisi, adaleti sağladığı için

padişah'tır (s.8). padişahın kıldığı bir namaz diğer insanların kıldığı doksan bin namaza, amel-i salihî birkaç asır ahalisinin amel-i salihine eşittir (s.9,10), İslâm ile sultan ikiz kardeştir (s.10). Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Siz peyderpey cülûs edecek olan padişahlara sırasıyla bey'at ediniz ve ol hulefa-yı izam hazarâtının hukuk-ı hilafet-penahilerini tamamiyle ifa ediniz. Yani itaat ve inkıyad ve hüsn-i hizmet (...) eyleyiniz. Zira Cenabı Hak zir-i himayelerinde bulunan ahalinin ahvalinden ol hulefa-yı izama sual edecektir" (s.14), "(...) Her kim ki sultanu'l-müsliminin ihanet ve izlâline sa'y u kasd ede, kendi boynundan habl-ı metin-i din-i mübinî koparmış atmış olur. Yani şiraze-i İslâmiyeti bozmuş olur. İslâmiyet aleyhine açmış olduğu bu rahneyi kapatmadıkça o kimsenin İslâmiyeti makbul değildir" (s.15). Padişah her şeyi şûra ve müşavere ile yapacağından emri icma'-ı ümmettir (s.17). Padişah'tan kötülük gören kimse sabretmelidir, çünkü padişaha isyan halinde ölen cahilliyyet ölümüyle ölür Padişahın memurlarına itaatsizlik de padişaha itaatsizlik gibidir (s.17, 20-21). Emir ve nehiy halifeye ve onun memurlarına aittir, başkalarının halka emir ve nehiyde bulunması haksızlıktır (s.22) ...

Bu örneklerde de görüleceği gibi risâle ile gerçekleştirilmek istenen, mutlak manâda halifeye itaati sağlamak ve bunu bir ibadet seviyesine çıkarmaktır. Halifenin bir ermiş, bir fedâkâr kahraman, bir insan-üstü varlık şeklinde tasviri de itaatî tereddütten, şüphelerden arındırmak ve devamlı kılmak içindir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta halifelik söz konusu olduğu zaman öncelikle zikredilmesi gereken; halifeliğin Kureyş Kabilesine ait olduğunu, halifeliğin Hz. Peygamber'den sonra 33 sene süreceği (4 halife devri), ardından saltanata dönüşeceğini açıklayan ve Osmanlı hilafetini problemlî hale getirecek hadislerin risâlede ima yoluyla da olsa anılmamasıdır.

3. MANEVİ BİR KURUM OLARAK HİLAFAET MAKAMI

Halifelik bütün İslâm dünyasına uzanan, özel vurgulara sahip siyasî bir kurum hüviyetini 1870 yılından itibaren kazanmaya başladı²⁹. Bu yeni oluşumda Osmanlı Devleti'nin siyasî merkezinden çok dış hadiseler ve İslâm dü-

²⁹Bu konuda bk. M. Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, s.170 vd, 80, 117 vd.

nyasındaki gelişmeler etkin rol oynadı. Bir taraftan devletin savaşlar veya anlaşmalar yüzünden terk etmek zorunda kaldığı memleketlerdeki müslüman nüfus, diğer taraftan sömürgeleşme oranı gittikçe artan Uzakdoğu, Afrika, Kuzey Afrika'daki müslümanların yardım için başvurabilecekleri yer olarak İstanbul'u görmeleri, misyonerlik faaliyetlerinin müslümanları tehdit eder bir hal alması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa dengeleri içinde kendine yer arayışı ve İngiltere, Fransa başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin müslümanların meskûn olduğu sömürgelere sahip olmaları ... gibi sebepler hilafeti ve halifeyi öne çıkardı. Aslında devlet erkânı, dıştan bakıldığı zaman müsbetleri çokmuş gibi gözükken hilafetle ilgili bu gelişmelerden memnun değildi. Çünkü ne bu yardım taleplerini karşılayacak maddi güç ve imkânı, ne de çok yönlü gelişmesi muhtemel bu ilişkiler dolayısıyla Avrupa devletleri ve Rusya'dan gelecek imalı veya açık protestoları ve baskıları göğüsleyebilecek manevra kabiliyeti vardı. Fakat özellikle gazetelerin, bir ölçüde de tarikat çevrelerinin oluşturduğu kamuoyu, devleti hilafet müessesesinin fonksiyonlarını, faaliyet alanlarını ve tarzını yeniden gözden geçirmek mecburiyetinde bıraktı. Neticede Osmanlı Devleti'nin en zayıf dönemlerinde Osmanlı Hilafeti en güçlü ve en nüfuzlu noktalara geldi.

Yukarıda özetlediğimiz ve Osmanlı Devleti'nin ilk bakışta yük telakki ettiği ve menfi olarak algıladığı taleplerden ve gelişmelerden II. Abdülhamit müsbet, nüfuz ve tehdit edici bir siyasî mekanizma çıkarmıştır. Gerçekten çok kısa sayılabilecek bir zaman içinde Hindistan ve Kuzey Afrika başta olmak üzere hemen bütün müslüman beldeler halifenin şu veya bu ölçüde ulaşabildiği, etkileyebildiği yerler haline gelirken İstanbul da sırf Osmanlı Devleti'nin değil filili olarak bütün İslâm dünyasının payitahtı haline geldi.

Abdürreşit İbrahim bu gerçeği Abdülhamit'in adını anmadan Rusya müslümanları çerçevesinde şöyle anlatıyor:

Bundan otuz kûsur sene mukaddem Sultan Aziz'in zaman-ı hilafetinde memleketimiz olan Rusya'da Sultan Aziz'in kim olduğunu bilmeyen adamlar çoktu. Dua ettikleri zaman 'Rum padişahı Abdülaziz'e' diye dua ederlerdi. Makam-ı hilafet kelimesi hiç hatırlarda yoktu. Bugün ise Rusya'da makam-ı hilafete

geçen zevatın isimlerini bilmeyen bir çocuk bile yoktur. Muhammed han-ı hâmis (Sultan Reşad) nam-ı celili zikrolunduğu vakit hatıra makam-ı hilafet gelir. Müslümanların makarr-ı saltanatları, merkez-ı diyanet ve vahdetleri diye düşünülür (...).³⁰

Sebilürreşad'ın muhabiri olarak Hindistan'a giden Seyyid Muhammed Tevfik'in farklı yerlerden ve değişik vesilelerle aktardığı olaylar ve bilgiler makam-ı hilafetin orada ne kadar etkili olduğunu ve yaygınlık kazandığını göstermesi bakımından kayda değer bir malzeme oluşturmaktadır. Benzer bilgiler Kuzey Afrika için de vardır.³¹

³⁰ "Ahval-ı müslimîn ve ulema hakkında", SM, IV/87, s.153, 25 R. Ahir 328/22 Nisan 326.

Hüseyin Kâzım Kadri'nin bu konudaki çift taraflı yorumunu aktarmak daha açıklayıcı olabilir: "(...) Herkes bilir ki hilafet meselesini meydana çıkaran ve bunu Avrupalılar'a karşı bir tehdit yerinde kullanan yirminci asrın müceddid-i muhtelisi dedikimiz Abdülhamid idi. Bu hilafet nazariyesi Avrupa'nın son asra müteallik ihtiraâtından olan 'emperyalizm' âmâline karşı bir aksülâinciden ibaret idi. Bu nazariyeye daha asrî bir şekil verilmiş olmak dolayısıyla onun dahilde ve hariçte az çok mühim tesirler ika' ettiğini gördük. Fakat en ziyade İngilizler bundan telaşa düştüler ve hilafet meselesinin günün birinde müslümanlar arasında bir cihet-i câmiâ vücuda getirmesinden ürktüler. O zaman zâhiren bir kuvvet olan hilafet hakikat-ı halde Osmanlı hükümetinin en mühim bir sebep-i zaafı oldu ve Mısır'da, Şimalî Afrika'da ve Hindistan'da bazı vesilelerle Türkler lehinde yapılan tezahürat düşmanlarımızı iğzâb etti ve bize onulmaz dertler hazırladı (...)", 10 Temmuz *İnkılabı*, s.186.

Bu meselede daha geniş bilgi için bk. İhsan Süreyya Sirma, *Birkaç Sahife Tarih*, Konya Selâmet Yayınevi, ts.; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul Gür Yayınları, 1987; Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, İstanbul TDV 1992; Cezmi Eraslan, *II Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul Ötüken Yayınları 1992.

³¹ Meselâ padişahın adı anıldığında orada bulunanların hürmetle ayağa kalktıkları ("Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti", SR, XI/259, s.407, 25 Ramazan 1331/15 Ağustos 1329), Encümen-i Ziyau'l-İslâm'a asılan halifenin imzalı fotoğrafının ziyaret edildiği ("Hissiyat-ı İslâmiye", SR, XI/262, s.27), Edirne'nin istirdadı için halife isterse harbe katılmak maksadıyla gelebilecekleri ("Edirne-Hissiyat-ı İslâmiye", SR, XI/263, s.45), Hindistan Başşehbenderliği'ne atanan Halil Halid'in "Allahu Ekber" sadalarıyla karşılandığı, ellerinin, elbiselerinin öpüldüğü ("Burma eyaleti", SR, XI/280, s.317), Tahiru'l-Mevlevi ("Bir musahabe", BH, IV/99, s.1849, 28 Safer 1329/14 Şubat 1326) ve Akseklî Ahmed Hamdi ("Fillibe'de iki İslâm muhbirinin mülakâtı", SR, IX/210, s.38, 30 Ramazan 1330/30 Ağustos 1328) Hindistanla ilgili benzer olaylar anlatıyorlar.

Enver Paşa, 1911'de Trablusgarp'tan şu cümleleri yazıyor: "(...) Valli tayin ediyor olmam belki sızı şaşkırtacak ama ben halife tarafından gönderilen biriyim ve sultanın damadıyım. Bir tek bu bağlantı bana yardım ediyor. Araplar hürriyet kahramanı Enver Bey'i tanımıyorlar ama halifenin damadına saygı gösteriyorlar (...)", M. Şükrü Hanioğlu (yay.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul Der Yayınları 1989, s.93.

II. Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Osmanlı halifeliği üzerine bina edilen siyasi hareket esas itibarıyla sahipsiz, dayanaksız ve etkisiz kaldı. Çünkü doğrudan padişahın yürüttüğü bu çok yönlü ilişkiler için istihdam edilenler de çoğunlukla resmi kimliği olmayan ve birbiri münasebetle işgören kişilerdi. Padişahla birlikte onlar da ya ortadan kayboldu veya etki alanları zayıfladı. Az yukarıda temas edildiği gibi, Abdülhamit'in hal'inin İslâm dünyasında doğurduğu tepkileri ve yeni sultanın hak ve yetkiler açısından eli kolu bağlı ve ıddiasız kalışını da buna ilave etmek gerekecektir.

Fakat Osmanlı Devleti'nin elinde müslümanlara uzanmak, özellikle de kendi tebaası olan Arapları bölücü etkilerden kurtarmak için halifelikten daha elverişli ve devreye sokulabilecek araçlar ve kurumlar olmadığından zayıf ve sönük de olsa halifeliğe yapılan göndermeler yeniden günyüzüne çıkacaktır. En çok vurgulanan hususlar Osmanlı Devleti'nin yalnız padişahlık değil aynı zamanda halifelik olduğu, makam-ı hilafetin varlığının yalnız burada bulunanları değil bütün müslümanları ilgilendirdiği, hatta başka dayanaklarının olmadığı ve İstanbul'a da halifelik dolayısıyla bağlandıkları, müslümanların birliğini korumak için Osmanlı hilafetinin güçlendirilmesi gerektiğidir.³²

İngilizlerin ortaya attığı "hilafet-i Arabiye" projesinin ve Arap kavmiyetçiliği hareketinin Osmanlı hilafetini acilen tahkım etmeyi daha bir zaruri hale getirdiğinden de bahsedilebilir. Görebildiğimiz yazılarda bu iki hareketin de "vahdet-i İslâmiyeyi" bozmak, müslümanlar arasında tefrika çıkarmak ve bütün müslümanların itibar ettiği bir merkezli dağıtmak için yürütüldüğü ifade edilmektedir.³³

Böyle bir ortamda Çerkesşeyhizâde Halil Halid Bey'den gelen ve kaydedeğer tepkiler aldığına dair yazı ve işaretlere rastlamadığımız "hilafet bayramı" ıhdas etme teklifi, "manevi hilafet" anlayışlarının belki de "Cihad Fetvası" öncesindeki son ciddi teşebbüsüdür:

(...) İslâmiyet'in bir din-i fitri olduğu, makulâta müstenid ve muhâdenet-i beyne'l-akvamı mürevvic bulunduğu ehl-i idrak ü tedkik nazarında eskisinden daha doğru bir surette anlaşılmağa başladığından bundan böyle dahı nûfûz-i manevî-i hilafetten vücûh-i adide ile faide hasıl olacağı itikadındayım. Ehl-i İslâm arasında arzu olunan ittîrâd-ı hissiyata bir şekl-i hakiki verecek en büyük bir kuvvet var ise o da nûfûz-ı hilafettir.

Binaenaleyh hilafetin büyük bir Âlîosman padişahının (Yavuz Selim'in) yed-i himmetiyle ihya olunduğu gün müslümanlar için bir yevm-i mahsus ittihaz olunmak mukteza-yı kadrşinasıdır (...)

O yevm-i mahsusda şerif-i Mekke ve hıdiv-ı Mısır hazarâtı gibi zevat ile *tehrîk telgrafnameleri* teâtî eylemek, İslâm ile meskûn olan bilâd-ı ecnebiyedeki şehbenderhaneler tarafından muteberân-ı müslime-i mahalliyyeye *ziyafetler* çekilmek, Dersaadet'te ziyaret üzere bulunabilecek olan bilâd-ı ecnebiyyeye mensup misafirîn-i mutebere-i İslâmiyyeye *ikram gösterilmek*, hangi bir memleket-i İslâm'da olursa olsun ilim ve ahlâk, siyaset ve hama-set gibi evsaf ile temeyyüz etmiş zevata taraf-ı hilafet-i seniyyeden *nîşan verilmek* ıktiza ettikte o yevm-i mahsususta verilmek, bilâd-ı baide meşayih-i kabailinden münasip olanlarına *hil'at ve hediye gönderilmek* lazım geldikte o yevm-i mahsususta gönderilmek musibidir zan ederim.³⁴ (vurgular bizim).

³²Meselâ bk. Hüseyin Cahid, "Din", *Tanin*'den naklen BH, II/31, s. 716, 9 C. Ahır 327/15 Haziran 325; "Müslümanları kim uyandıracak", (Abdürreşid İbrahim'in konferansı), SM, IV/98, s.343, 14 Recep 328/8 Temmuz 326; Müşir Hüseyin Kıdvay, "Darulhilafet-i İslâmiyyeye vukubulan ikincî ziyaretim", SM, IV/104, s.457, 26 Şaban 328/19 Ağustos 326; "Bir iki söz", SM, IV/131, s.1, 8 R. Evvel 329/24 Şubat 326.

³³M. Ferid Vecdi (trc. Mehmed Âkif), "Osmanlılar bir inkılap geçirmekte...", SM, II/42, s.243; Fevziye Reşid, "Suriye ahvalı hakkında -2: Hilafet-i Arabiye meselesi", TM, II/28, s.56 vd., 4 Muharrem 329/23 K. Evvel 326; "Avrupa'nın şark siyaseti", *Kürst-i Mille*'den naklen SM, IV/90, s.215, 17 C. Evvel 328/13 Mayıs 326; "İslâm âleminde Avrupa matbuatı arasından bir nazar -Tunus mektubu", SM, VI/141, s.171, 14 C. Evvel/5 Mayıs 327.

³⁴Halil Halid, "Sene-i devriye-i hilafet", SM, VI/139, s. 134, 7 R. Ahır / 21 Nisan 327 (Yazı büyük hurufatla bir sayfayı dolduracak şekilde dizilmiştir). Halil Halid daha sonra yazdığı bir yazıda ("Sene-i devriye-i hilafet-II" SM, VI/141, 14 C. Evvel/5 Mayıs 1327) yazının üç noktada tenkit edildiğini, bunlardan ilkinin bu tür bir yıldönümü ıhdas etmenin bazı müslüman toplulukların hissiyatına aykırı geleceği, milliyetçilik çağrışimleri yapacağı; ikincisinin halifeliğin nüfuzunu artırmanın tahakküm ve tegallübe sebep olacağı, bunun da "hürriyet-i mevzûaya vechen mine'l-vücûh hâlel getirebileceği"; üçüncüsünün de "böyle şeylerin sırası henüz gelmedi", büyük devletleri kuşkulandırmak doğru değil görüşünün olduğunu belirtiyor. Yazarın bu görüşlere katılmadığını ifade ettikten sonra yaptığı yorum hilafet kurumunun ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları da özetliyor: "(...) Filan ve fılan devletlerin kuşkulanaacağı zehabı hem batıldır, hem cebinânedir (...) Biz hiçbir tarafın rahatsız bozmak istemeyiz. Bizim devr-i fütûhatımız ise çoktan geçti. Tezyid-i şevket-i Osmânîyyeye medar olacak maddî ve manevî eshabı tervîcden maksadımız mülkümüz dahilinde rahat ve masunîyet üzere yaşamak ve tarik-ı temeddünde t'illâya muktedir bir hale gelebilmektedir." (vurgular bizim).

Bu konuda ayrıca bk. Muzaffer Sulhi (Kavala'dan), "Hasbi-hal-i tarih", SM, VI/143, s.204, 4 C. Ahır/19 Mayıs 327.

Halil Halid Bey'in bu sınırları belli teklifinin bile "büyük devletleri kuşkulandırmanın zamanı değil" şeklinde bir tepki ile karşılaşması şaşırtıcı gelmemelidir. İslâmcıların çıkardığı yayın organlarında en çok şikâyet edilerek işlenen konulardan biri de Avrupa ve Rus basınının, kendi kendilerine, olmayan bir "ittihad-ı İslâm" heyûlası ve korkusu ihdas etmeleri ve bunun merkezine de hilafet makamını yerleştirmeleridir. Müslümanları mahkum etmek, faaliyet alanlarını sınırlamak ve muhtemel en küçük çıkışları bile kontrol altında tutmak için geliştirilen bu taktik İslâmcılar üzerinde çok geriletici ve aşırı çekingenliği besleyici bir etki yapmıştır. Bu yüzden ittihad-ı İslâm'ın siyasi birlik yönünden çok dinî, ahlâkî taraflarının öne çıkarıldığını görüyoruz. Böyle bir ortamda hilafetin yalnız "manevi" bir nüfuz alanı olarak tanımlanmasını da daha rahat anlamak mümkün hale gelmektedir.

Bununla beraber Osmanlı hilafeti, makam-ı hilafet ve merkez olarak İstanbul İslâm dünyası için birliğin simgesi ve ümididir. Osmanlı vatandaşlarının "Osmanlılık münhedim olsa bile diğer bir hükümet-i İslâmiyenin taht-ı idaresine geçersiz" diyecek halleri yoktur. Çünkü Osmanlı Devleti dışında istiklâlini muhafaza eden İran, Afganistan ve Fas her an istila, işgal ve harp tehdidi altındadır.³⁵ Osmanlı sınırları dışında kalan müslümanların da makam-ı hilafet dışında baş vurabilecekleri veya gözlerini çevirebilecekleri bir merci bulunmamaktadır.³⁶ Netice olarak bütün zayıflığına rağmen "ümmid-i İslâm ve İslâmiyan Osmanlılığın, hilafet-i İslâmiyenin kuvvet ve i'tilasındadır".³⁷

Hilafet makamı birliğin merkezi ve sembolü olarak müslüman kişileri veya devletler düzeyinde vaki olacak talepleri karşılamalı, mezhep ihtilafları ve siyasi çekişmeler başta olmak üzere birliği bozucu unsurları ortadan kaldırmalı veya zararsız hale getirmelidir. Buna karşılık bekleyeceği veya sağlayacağı şey kendisine itaat ve nüfuzdur. Araç olarak ilmiye sınıfı, tarikatlar, ticaret erbabı ve matbuattan yararlanmak gerekecektir.³⁸

Osmanlı hilafetinin tahkim edilmesi, nüfuzunun artırılması, buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin siyasi manevra kabiliyetinin güçlendirilmesi ve müslümanlar arasında bir "efkâr-ı umumîye"nin oluşturulması için uygun bir araç olarak hac ibadeti üzerinde çok durulduğu gö-

rülmektedir. Özellikle Rusya topraklarında ve Afganistan'da, Hindistan'da yaşayan müslüman hacıların gidiş veya dönüşlerinde İstanbul'a uğramayı ve devlet ricalıyla görüşmeyi bir adet haline getirmeleri, Eyüp Sultan başta olmak üzere ziyaret yerlerini dolaşmaları, "Özbekler, Hindiler" gibi adlar taşıyan dergâhlarda kalmaları uygun fırsatlar doğurmaktadır.³⁹ İstanbul'da bunlarla sürdürülebilecek temaslardan ayrı olarak hac mevsiminde doğrudan Mekke ve Medine'de bütün müslümanlara hitap eder tarzda teşebbüslerde bulunulmalıdır. Ayrıca burada seçilecek bir heyet-i İstanbul'a getirterek bazı kararlar alınmalı ve bunlar şeyhülislâm vasıtasıyla halifeye iletilmelidir.⁴⁰ Hicaz'da bu maksatla bir "medrese-i İslâmiye-i umumîye" açmak teklifi bile vardır.⁴¹

³⁵ Şeyh Mîhrîdîn Arusî (Şehbenderzâde Ahmed Hilmi), *Müslümanlara Rehber-i Siyaset*, s.90.

³⁶ Meselâ bk. "Pristine-İpek vukuatı ve ulema-yı İslâm", *SM*, IV/89, s.199-200, 10 C. Evvel 328/6 Mayıs 326; Troyskılı Ahmed Taceddin, "Ahval-ı umumîye-i İslâmiye ve istikbâl-i İslâm", *SM*, III/77, s.399, 14 Safer 328/11 Şubat 325; "Bosna ve Hersek", *TM*, I/3, s.52, 3 C. Evvel 328/ 29 Nisan 326.

³⁷ Şeyh Mîhrîdîn Arusî, *age*, s.90. Ayrıca bk. Abdürreşid İbrahim, "Panturanizm", *TM*, I/2, s.19, 18 R. Ahır 328/15 Nisan 326; "Bizim istikbalimiz ve umum âlem-i İslâm'ın istikbalı tekrar ediyorum, bu makam-ı hilafet-i kübraya merbuttur ve makam-ı mübarekin hayatı da umum ehl-i İslâm'ın hayatına bağlıdır, hususen akvam-ı turaniyenin hayatına bağlıdır".

³⁸ Bu konularda örnek olmak üzere bk. Abdürreşid İbrahim, "Ahval-ı müslîmin ve ulema hakkında", *SM*, IV/87, s.153, 25 R. Ahır 328/22 Nisan 326; Ahmed Akayef, "Darulhilafet'de maarif-i ibtidaiye", *SM*, V/113, s.152, 30 Şevval 328/21 T. Evvel 326; Gıyaseddin Hasenî, "Asr-ı hazırda İslâmlar", *SM*, V/130, s.429, 30 Safer 329/17 Şubat 326; "İngilizlerin ultimatomu münasebetiyle İran hakkında", *SM*, V/112, s.140, 23 Şevval 328/15 T. Evvel 326; Yakup Kemal, "İslâm'dan uhuvvet-i diniye ..." *TM*, I/3, s.43, 3 C. Evvel 328/29 Nisan 326; "Rusyalı İslâm tüccarânı", *TM*, I/3, s.51, 3 C. Evvel 328/29 Nisan 326; Kolcalı Abdülaziz, *İslâmiyet ve İttihad-ı Anasır*, s.45-46.

³⁹ Abdürreşid İbrahim bilgi yetersizliği ve ihtimamsızlık yüzünden bu imkânların nasıl kötü kullanıldığına güzel bir örnek vermektedir: "(...) Ecnebi tasallutunda bulunan ehl-i İslâm mevsim-i hacda Dersaadet'i ziyaret ederler. Bizim rical-i devletten en büyük adamı ziyaret edecek olurlarsa bizim de evvel be-evvel ikram edeceğimiz bir şey varsa o da tütündür (...) Onların karşısında uzun uzun duman savururuz. Halbuki bizim o aziz misafirimize nazarında ve onun memleketinde en müstehcen (...) bir şey varsa o da tütündür", "Talebe-i ulûm ve şakirdan", *TM*, I/5, s.76, 2 C. Ahır 328/27 Mayıs 326.

⁴⁰ Kocaemirzade Ahmed Hilmi, *Ümmet-i İslâm Teşkilatı...*, İstanbul 1332, s.28. Ayrıca bk. s.13, 21, 27.

⁴¹ "Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslâm", *SM*, V/119, s.244, 14 Zilhicce 328/2 K. Evvel 326.

Hac konusunda ayrıca bk. Hüseyin Vassaf, "Hicaz valisi beyefendiye açık mektup", *SM*, V/111, s.112, 16 Şevval 328/8 T. Evvel 326; "Aleyh veya lehimizde neler söyleniyor?", *SM*, V/117, s.216, 29 Zilkade 328/18 T. Sani 326; Abdürreşid İbrahim, "Hacı babalar gelmekte-1", *TM*, I/13, s.203; "2", *TM*, I/17, s.267; "3", *TM*, I/20, s.318.